

YACHACHIQPA YACHACHIKUYNIN

Makillawan ruwasqa awaykuna, mana tukurikuy atiq awaypi ruwaykunaq ñannin

CAMELIDOS SUTIASQA UYWAKUNA: URIN QHICHWA LLAQTAKUNAPI ÑAWPAQMAN PURIRINAPAQ

► **¿Hay'ka paquchakunan suyunchispi kan?**

2'909,212 442,013
Huacayas Suris

► **Paquchamanta ruwakunman**

Willma, aycha

Camelidos sudamericanos sutiasqa uywakuna uywayqa mama quchaq patanmanta 3,500 metro patapiraq kawsaq qhichwa ayllukunapaqqa ancha allin ruwayninkun, hinallataq qullqi tarinapaqqa ancha allinuni. 1 Perú suyupiq, 150 waranqa yawar ayllukuna, wakcha ayllukuna, aswantaqa sinchi wakcha ayllukuna, kay ruwaykunamanta kawsanku, watapi qullqi tarisqanku yaqa 70 sulismanta 80 sulis hina kay ruwaykunamanta wasi ayllunkupaq haykun. 2 5 hunumanta aswan yapaykusqaraq llamanku kan (glama llama), paquchakuna (vicugna pacos), wanakukuna (lama guanicoe) wik'unakuna (Vicugna vicugna), suyunchismi camelido sutiasqa uywakuna paqarichiyki ñawpaqi tarikun.

Suyunchispa llapan camélidos uywankunamanta pachak uywamanta 74 paqucha uywa, chaymi tiqsimuyuntinpi paqucha willma hurquypi, hawa suyukunaman qhatuyki ima ñawpaqi tarikunchis. 2017 watapi 127 hunu dólar qullqita hawa suyukunapi awaykunamanta chaskikurqan, paqucha willmamanta p'acha ruwasqankuta 64 suyukunaman apachinku³. Huk wata qhipatataq, 4,500 tonelada paqucha willmata hurqunku, chaymanta pachak toneladamanta 90 makinapi awanapaq, 10taq makipi awanapaq. Allinpuniniña paqucha⁴ willman chaypas, paqucha uywaqkunapas awaqqunapas pisiraqmi qullqichakuyinikuqa.

Hina kaqtinmi, qhichwa ayllukunapaq makillawan awaypiqa tarinku, paqucha willmamanta awasqaqa hukkunata paqarichispa qullqichayninku yapaykuy. Bioartesaniaqa ancha allin uywasqanku paqucha willmamanta p'achakuna hurquymi, chaytaqa ayllunkuta yanapanankupaqmi ruwanku, aswantaqa warmikunapaq, paykuna ñawpa pachakunamantaraq p'acha awaqquna kaqtinku. Kay qillqasqapiqa makinkuwan willmamanta away ruwasqankuta qhawarichikunqa, urin qhichwa suyupi warmikunapaq chanin llam'asqankumanta. Chaymantapas allin kayninkuta qhawarichikunqa, hukkunapaq ruway atinankupaq hina, chaymanhina ayllunkumanta tukuy suyuntinman chayankupaq.

¹ Ho Chau, R. (2017). Perú suyuyq urin ayllukunapi chakra tarpuym paquchata uywaspa mirachiy. Prácticaspa yachayniyuq ruwayninkuna qatipay (2005-2015).

² Ministerio de Agricultura y Riego (2015). Imaynan camélidos sudamericanos uyway, mirachiy ruwaykunaq kasqanmanta qhawariy. MINAGRI

³ MINAGRI (2018). Sumac Alpaca – Situación de la alpaca en el Perú. Boletín noviembre 2018.

⁴ Paquchaq allin willmayuq kayninqa "titulos" nisqapin tupukun, raku kayninkun hina. 1 tituluypi huk gramo willmamanta 1 metro sayayniyuq q'aytumanta riman. 8 tituluqa aswan ñafula kilo willmamanta 8 metro q'aytu tupan. Sulka titulukunaqa qumpi chusi ruwanapaq, ichaqa 18manta-20kama (textil awaqqunapaq ruwasqan) aswan ñafulachallataq achikha qullipaqtaq. Kunanpachaqa awaykunaqa 15-16 titulukunman chayanku.

PAQUCHA WILLMAMANTA ATIPAYKUNA

Urin qhichwa suyupin paqucha willmamanta awaypa chawpinuniqa tarikun, hinallataq willma kasqanmantapacha rantikuqpa makinman chayanankama ruwaypas. Kayhina taksa ruwaykuna huch'uy bioartesana asociacionkunaq kawsayninpa ancha allin kananpaq, llapa sasachaykunapaq ch'uyanchaykunata munakun:

Pachamamaq kawsayninpi

- Llimp'ikunayuq paquchakunaqa (Suri t'aqapipas Wakaya t'aqapipas) ancha allin, yuraq willmayuq uywakunaq kananpaqmi chinkachipunku, Hawa suyukunapi willma qhatuypi ancha allintapuni qullqichakun, iskay kutita hinaraq qullqichakapun.
- Kasqan allpallapi sinchita michikuqtin allpakuna q'arayan, q'achupas pisiyan.
- Sinchita paraqtin, llullla kaqtin, usariqtin q'achu q'achu pampakunata q'arayachin.⁵

Qullqi tariypi

- Qhichwa ayllukunapi tiyaq runakunaqa paquchata, llamata imalla uywanku, chayllata aychapipas willmapipas qhatunku, ichaqa mayninpi achkha qullqiman qhatunkuman, mayninpitaq pisi qullqillaman qhatunkuman.
- Manan sapanka paquchamanta achkha willmatachu hurqkun: Punupi huk paquchamanta 1.4 kg willmallata hurqkun, (Ayacuhupi) 1,7 kg, (Qusqupi) 1,8 kg, (Arequipapi) 2kg, ichaqa Apurimaq, Moquegua suyukunapi 2.4 kg/sapanka paquchamanta willma hurqusqanku chayan.
- Paqucha uywaqkunaqa pisi qullqillaman willmata qhatunku.
- Pisillata paqucha willmata hukkunaman tukuchinku.
- Paqucha willmamanta awaqkunaqa mana ancha paqucha uywaqkunawan rimanakunkuchu nitaq qhatuwanpas rimanakunkuchu.
- Hawamanta hamuqkunaman willmamanta awaykunatapas nitaq kawsaymantapas mana ancha munachikuy kanchu.

Runakunaq kawsayninmanta

- Ñawpa ruwaykuna, anqusakuy hina khuyakuykuna chinkapun (allin ruwaykuna) paqucha, llama uywakuna uywaypi, chaykunay ayllupi kawsayta chiriyachipun.
- Huñunasqa llam'akunaq llam'ayninku mana kallpayuq
- Llam'anata maskaspa, astawan yachayta munaspa runakuna ayllukunamanta hatun llaqtakunaman ripusqankuwan manaña llam'apakuq runakuna kanñachu.

⁵ Ho Chau, R. (2017). Agricultura familiar y desarrollo alpaquero en el sur del Perú: Auditoría técnica de las experiencias de Soluciones Prácticas (2005-2015).

CH'UYANCHAYKUNA: PAQUCHA WILLMAMAN AS ALLIN RURUCHIYMAN CHAYAY

Paqucha willmamanta away ruwaqkunaq huñunakuspa llamk'anankuta kallpachapaspa ima pisipaykuntapas atipakunman, chaykunawanmi ayllukunapi paquchankuq kaqla kananpaq, hinallataq ancha sumaq paquchakuna kananpaq. Paqucha willmaman imakunatawanpas churaykuspa qhatuy, paqucha willmamanta awaspa, ancha allin awaqqunaq yachaynin aswan allin kanman:

Pachamamapi kawsaqqunawan llamk'aykuna ruway

Pachamamaq sumaq kawsaninta, paqucha willmaq sumaq kayninta qhawarispa paqucha uywaqqunaq huñunakuspa llamk'aynin kallpachana.

- Q'achu pampakunata kawsarichipuna, sapanka chakrapa mana pampaq q'arayanankama uywa michinankuta qhawarispa, unuta tarpuspa, allinta aymuraspa, ñawpa yachaykunata chaninchaspa ima.

- Chaninta paquchata uywaspa allin allininta akllariy, allinta qhawarispa mirachiy, huk llimp'ikunayquq paquchakunaq churiyanan muhuta hurquspa waqaychay (uywa muhumanta).

- Paqucha willmawan llamk'aqkuna ancha sumaq uyway yachaq, mirachiy, rutuy yachaq paqucha uywaqqunawan rimanakuspa kуска llamk'ay.

- Paqucha willma huñuna wasikunata paqarichispa.

"Manejo de camélidos" e "Infraestructura natural para conservar el agua" ruwasqakunatapas qhawarina.

Awaqqunaq ñawpa yachayninkuta chaninchaspa yachayniyuq runakuna wiñarichiy

- Huñunakuypi llamk'ayta kallpachana, warmikunaq umalliy atinyinta, sumaq kawsayninta, huñunakuypi llamk'aynin ima kallpachana.

- Runakunaq yachayninta kallpachay:
  - Willma qhawariy, riqsichiy, qayllallapi churay, t'aqay.

- Musuq p'achakuna ruway, siray (Mana ancha ruwasqa p'achakunata qhatuman haywarispa huk qhatuqqunawan churapakuy).

Willmamanta awaspa llamk'aykuna paqarichiy, musuq awaykuna ruway, awasqanku willmata hukhina p'achakunaman tukuchiy

- Turismupi, makinkuwan awaqqunapi yuyaycharikuspa awasqakuna qhawarinapaq, musuq awaykuna paqarichinapaq ima qhawana wasita paqarichina.

- Awasqa p'achakunaman ayllu runakunaq ñawpa yachayninkunata awasqaman churaykuspa hukhina p'achakunata hurquna.

- Ancha allin awanapaq astawan yachayta, pachamamapi wiñaq qurakunawan tiniyta yachay, p'achakunaq ancha allin ruwasqa kananpaq, hinallataq Intiq K'anchayninwan yanapayachikuspa achkhata awana.

- Awaqqunaq awaymanta as allin yachaynin wiñarichiy (Ruwaykuna ruruchiyman musuq yachaykuna puririchiy).

- Musuq yuyaykunawan awaykuna ruway, mana kawsayta ñak'arichispa, kawsaypi kaqqunallawan ruwasqa.

Awasqa p'achakunata musuq qhatukunaman riqsichimuy, as allin qullqichaynin kananpaq

- Hatun qhatukunaman riy, chaypi qhatumuspa riqsichimuy, hinallataq qhatunamanta rimaqqunawan rimamuy.

- Qhatuyman yachaqqunawan yanapachikuy, qhatunapaq yuyaykuna puririchiy, chayman awasqanchiskuna qhawana patarakuna ruway, imayna awasqamanta, akllasqa paqucha willmamanta ruwasqa kaynimanata willakuy qillqata ima churay.

- Paqucha willmamanta away yuyaychakusqata turistakunaq purinanku ñanman ch'ataykuy, aswantaqa ayllukunapi purimuq turistakunaman.

- Regionnintinpi camélido sutiyasqa uywakunawan llamk'aqqunawan Estadumantaña, privadukunawanpas rimanakuspa llamk'ayta paqarichinapas utaq kallpachanapas.

Pachamamata qhawarispa llamk'aypa

Allin kaynin

- Tukuyman rich'akuq Paquchakuna hukmanta paqarichiy, allinta waqaychay, chaymanpas imaymana llimp'iyuq paquchakunata churaspa (yuraq, yana, ch'umpi, uqi, yuraq uqi, LF^o ima).
- Q'achu pampakunata hukmanta tarpupuspa, ch'urakunata kawsarichipuspa, allpata mana q'arayachispa, sumaqta qhawarispa..
- Paqucha willma Intiq K'anchayninwan away ruwanapaq, chaywan carbono sutiyasqa llusqimuyin pisiyananpaq.

Qullqi tariypi

- Akllasqa willmamanta qhatuqankumanta qullqichakuy yapakun.
- Qhatuq mañakusqanman hina p'acha qhatuqawan, willma ruruchisqawan qullqichakuy yapakun.
- Ruwasqanku awaykunapaq akllasqanku sutin qhatupi lliwpa riqsichisqan kanan chaymi qhatupi chaninchan.

Runaq kawsayninpi

- Away ruruchiya, rakiyta, qhatuyta, hatun huñunakuykunapi kayta ima warmikuna ruwanaku, chaykunawan kallpachakunku.
- Llapa paqucha willmamanta ruwaykunapi astawan warmikuna wayna sipasquna ima haykun.
- Runakunaq kawsaynin ñawpa yachayninkunata tarispa lliwman riqsichin.
- Paqucha willmamanta q'aytu ruwaypi yachaykuna kallpachay q'imiri.
- Pachamamata qhawarispa paqucha willmamanta awaqquna yachachiy.
- Ayllukunapi ruwasqa, ruruchisqa, turistakunaq qhawananakuna chaninchanapaq llaqtapi llapa imaymana ruwaqqunawan rimay tinkuchiy.
- Ayllupi kaqqunawan away ruwayta hawamanta hamuq turismoq wiñarinanpaq yuyaykunaman churaykuy.

1 AAWAY YACHAQQUNAWAN PAQUCHA UYWAQQUNAWAN RIMANAKUSPA KUSKA LLAMK'AY

2 HUÑUPI LLAMK'ASPA KALLPACHAKUY, ATINYIYUQ KAY

3 ANCHA ALLINTA RURUCHIY, RURUCHISQAMAN HUKKUNAWAN CHURAYKUSPA CHANINCHAY

4 MUSUQ QHATUKUNAWAN RIMANAKUSPA LLAMK'AY, QHATUY

* LF: Light Fibre (LFX: color beige, LFY: color vicuña, LFZ: color vicuña intenso).

ANCHA ALLIN RUWAQKUNA

Paqucha willma awaymanta ancha allin ruwaykunaqa awaqkunaq yachayninta kallpachan, chayhina allin ruwaykunawan awaykuna qhatuy ñawpaqman puririnanta q'imirin, industria textilpa paqucha willma sapallan ruwasqanmantaqa. Chaymantapas, awaq warmikunaq llamk'aynin mana hayk'aqpas tukurikunanpaq ancha allinpuni.

1

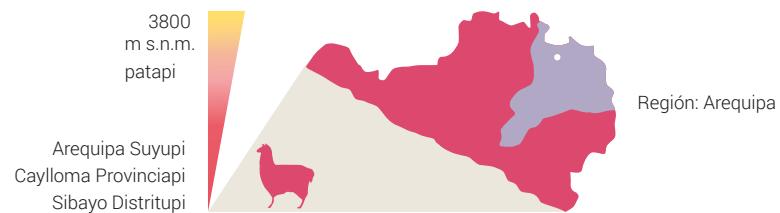

Arequipa

Colca wayq'upi willmamanta awaqkuna:

Sibayomanta Sumaq Pallay awaqkuna (AASUPASI) Municipalidad Distrital Sibayowan kуска paqucha willmamanta awayta kallpachanku, ayllukuna watukuq turismuman huñunakuspa.

Chanin atipaykuna:

- Willma ruruchiy yapaykukun (180manta 320kama gramo huk p'unchawpi ch'ulla runaq puchkasqan).
- Intiq k'anchaynin puchkaq makinakunata churaspa q'aytu allinman tukuchiy.
- Musuq p'achakunata away, huk awaykuna ima hurquy, musuq siq'ikunata churaspa.
- Ayllukuna watukuq turismuwan huñunakuspa, chanin qullqipa qhatunkupas rantinkupas.

2

Puno

Puno llaqtaq ayllunkunapi willmamanta away:

Asociación textiles Coranipiqa, Quelcaya aylluwan kуска llamk'aspa, chay ukhupi kaq, kikin llimp'iyuq paqucha willma chaninchaymanta astawan qhatukunaman chayanapaq.

Chanin taripaykuna:

- Sapanka pachak llimp'iyuq paquchakunamanta 12.5 miran.
- Willma hurquy sapanka pachakmanta 82man yapakun.

PERÚ SUYUPI KAMACHIKUYKUNA Q'IMIRIY

Ayllupi willmamanta awayqa kay yuyaykunata takyachin:

• **Estrategia Nacional de Biocomercio (Decreto Supremo N° 008-2016-MINCETUR)**
Chaninchakuyinkunapi, yuyaychakusqankunapi imaqa imaymanaman rikch'akuq yurakunaq, uywakunaq kawsananta lliwman ch'i qirichin, hinallataq ñawpa yachaykunata, ruwaykunata tarispa huñunpuyta, takyachiya ima.

• **PENX - Plan Estratégico Nacional Exportador – 2025 (Resolución Ministerial N° 377-2015)** Ministerio de Comercio Exterior y Turismo, paqucha willmamanta away ruwaykunata churaykun.

• **29073 yupayniyuq kamachikuy, Ley del Artesano y del Desarrollo de la Actividad Artesanal.** Awaq runakunata ruwayninkuna, yachayninkuna llutaqta, Pachamamaq sumaq kawsaynin yanapaqta ima chaninchasqa kamachikuykuna hunt'achin. Runakunaq sunqunpi, yuyayninpi qullqi tarinapaq, sumaq kawsay tarinapaq, kawsaypa yachayninkuna takyananpaq allin kasqan yuyaykunata paqarichispa.

• **Sumaq kawsay wiñariya taripayninkuna (ODS).** Ayllupi paqariq kawsaykunawan ruwaykunaman yapaykuyqa Agenda 2030 sumaq kawsaypa wiñarinanpaq taripaykunatan q'imirin, aswantaqa kay taripaykunapi:

- Qullqimanta wakcha kay tukuy- ODS 1
- Qhali kawsay, sumaq kawsay- ODS 3
- Warmi qhari yupaychanakuy -ODS 5
- Sumaq llamk'ay- qullqi tariy- ODS 8
- Allpapi kawsaqkunaq kawsaynin-ODS15

Kay sumaq kawsay qhawarichikuyqa Arequipa, Qusqu, Puno, Tacna allpakunapi Programa de Pequeñas Donaciones del Fondo para el Medio Ambiente Mundialpa (PPD) yanaparisqan ancha allin away ruwaqkunaq yachayninkumanta hurqusqankun. PPDwan HELVETAS Swiss ntercooperationwan kуска ruwasqankun.

Ruwaqkuna: Carmen Giusti, Jan R. Baiker, Manuel Mavila, Jhulino Sotomayor ima.
Yanapakuqkuna: Teófilo Condori, Pedro Lauraceo, Alberto Reyes, Luis Rosa, Marco Sotomayor ima.
Qillqa, yuyay paqarichiq: Milagros Leónwan Andrea Cruzadowan

Diseño y diagramación: Periférica® www.periferica.pe
1era edición. Diciembre 2020. Lima – Perú.

PPD Perú

275 yupayniyuq Jorge Chávez k'ikllu, Miraflores. Lima – Perú
(01) 625 9068 / www.ppdperu.org

Kay qillqasqamanta astawan yachayta munaspa kaypi tarinki:

ÑAWPAQMAN PURIRIY ATINAPAQ

Paqucha willmamanta awasqankuta hinapas, ancha allin llamk'aykunaq awasqankuta qhawarisapapas kay qillqapi rikhuriqkunamantaqa kaqllatapas ruwakunmanmi ayllukunapipas suyuntinpipas.

Ch'usanapaq agenciakuna, hatun llaqtakunapi awaykuna qhawana, hukknunpuwan.

- Awasqakunata lliwman riqsichina, qhawachina.
- Qhatunapaq awaykuna rantiy.
- Qhatunapaq rimanakuy.

Gobiernos regionales

- Llamk'aykuna paqarichinapaq yuyaykuna qillqay.
- Away ruwaqkunapaq paqucha willma chaninchasqa kananpaq llallinakuyta hina yanapay.

Municipalidades distritales y provinciales

- Awasqakunata lliwman riqsichina, qhawachina.
- Qatipasqa awaqkuna, kikiñan awaqkuna
- Llamk'aykuna paqarichinapaq yuyaykuna qillqay

Ayllu masikuna

- Aylluntinpas sapankapas kaqllata hukmanta ruway.
- Ferialkunapi, virtualninta awasqakunata qhawachiy (p'acha)

